

HET STENEN HEMD

Aspecten van het 19e-eeuwse penitentiaire vraagstuk in België

Jenneke CHRISTIAENS *

1. Aanzet

Hoe straffen? Het is een vraag die nog steeds en wellicht opnieuw actueel is. Ze is vandaag immers weer aan de orde ten aanzien van jongeren bijvoorbeeld, maar ook ten aanzien van volwassenen. Het is een vraag die sinds 200 jaar ook steeds opnieuw gesteld wordt ten aanzien van de gevangenispraktijk als strafuitvoeringscontext bij uitstek. In deze bijdrage vertrek ik van die vaststelling als aanzet voor een historisch-criminologische benadering van de Belgische 19e-eeuwse strafuitvoering.

Immers, dé kwestie die mede door de Franse Revolutie, de *Déclaration de l'homme et du citoyen* en de codificatie van het strafrecht, werd opgeworpen is: hoe moet er (concreet) gestraft worden? Een antwoord op deze vraag komt er in de 19e eeuw door wat kan omschreven worden als de penitentiaire kwestie. In deze bijdrage ga ik nader in op dat antwoord. Eerst sta ik daarvoor stil bij de verschuivingen die de 19e-eeuwse penitentiaire kwestie hebben mogelijk gemaakt, met aandacht voor de context van de veranderende perceptie van hoe er moet gestraft worden én de concrete implementatie hiervan in het strafrechtelijk en penitentiair beleid na 1800. Uiteraard rijst daarbij ook de vraag naar het gevoerde beleid en de concrete penitentiaire strafuitvoeringspraktijk. Daarom bekijk ik in een volgende stap de verhouding van het typische 19e-eeuwse vertoog over de gevangenisstraf tot het vroege Belgische penitentiaire beleid en de regulering van de meer concrete gevangenispraktijk aan de hand van de opeenvolgende 19e-eeuwse Belgische gevangenisreglementen.

2. Een moderne straf en de geboorte van de gevangenis

De periode tussen 1750 en 1850 is in de geschiedenis van het straffen in West-Europa een scharnierperiode. Een opgemerkte verschuiving doet zich voor in de wijze waarop schuldige daders worden gestraft. In de zeventiende en begin achttiende eeuw maken lijfstraffen nog op dominante wijze deel uit van het

* De auteur is verbonden aan de Vakgroep Criminologie (VUB). Deze bijdrage kadert in het FWO-onderzoek "Strafuitvoering in Vlaanderen. Een sociologische, criminologische en historische benadering".

straffenarsenaal dat een rechter ter beschikking heeft. Na 1850 is het vooral de vrijheidsberoving, onder de vorm van een gevangenisstraf die de strafuitvoering op overheersende wijze tekent. Hiermee bedoelen we niet zozeer het kwantitatieve aandeel van de gevangenisstraf in de strafuitvoering. Immers een belangrijk deel van de vervolgte criminaliteit wordt in de 19e eeuw ook bestraft en afgehandeld via een geldboete. Maar de gevangenis en de vrijheidsberovende straf tekenen wel in belangrijke kwalitatieve mate het 19e-eeuwse debat over straffen. In die zin is zeker vanaf het begin van de 19e eeuw de gevangenis op een overweldigende manier op de voorgrond getreden. Deze opmerkelijke en opgemerkte *présence* is het gevolg van verschillende specifieke verschuivingen en veranderingen in vertogen én praktijken betrokken op de strafuitvoering.

HET NIEUWE STRAFFEN

Uiteraard zijn de hervormingen van het strafrechtelijke kader en van de wijze van straffen op het einde van de 18e eeuw een belangrijke verandering die de problematiek van de vrijheidsberovende straf als tegenhanger van de arbitraire en 'wrede' lijfstraffen aan de orde stelt.¹ Het debat ter voorbereiding van de eerste en revolutionaire *Code des délits et peines* van 1791 legt duidelijk de inzet bloot. Naast een hervormde hiërarchie van misdrijven treedt in de revolutionaire *Code des délits et peines* een bijzonder strikte proportionele strafhuishouding – een juiste straf voor elk misdrijf – op de voorgrond.² De filosofie en principes van de nieuwe strafhuishouding liggen in de lijn van de politieke idealen van BECCARRIA en de Franse revolutie: “*Il faut que les peines soient humaines, justement graduées, dans un rapport exact avec la nature du délit, égales pour tous les citoyens, exemptes de tout arbitraire judiciaire; qu’elles ne puissent être dénaturées après le jugement dans le mode de leur exécution; qu’elles soient répressives principalement par des gênes et des privations prolongées, par leur publicité, par leur proximité du lieu où le crime a été commis; qu’elles corrigent les affections morales du condamné par l’habitude du travail; qu’elles décroissent en approchant du terme fixé à leur durée, et enfin qu’elles soient temporaires.*”³ De codificaties van 1791 en van 1810 officialiseren en breiden de toepassing van de vrijheidsberoving als penale straf verder uit. Het is met name in het kader van het debat over de doodstraf dat de gevangenisstraf (*slavery* of *séclusion*) als hét alternatief op de voorgrond treedt. Maar de vraag blijft uiteraard hoe het straffen, en in het bijzonder de vrijheidsberovende straf, dan concreet moet worden uitgevoerd. Kortom, hoe moet de nieuwe humane straf er in de praktijk uitzien? De hervorming van het strafrecht zegt echter haast niets over de concrete invulling van de strafuitvoering. Voorbij de regels van het straftoemingsproces (delict categorieën met overeenstemmende strafbepaling)

1. Zie hierover meer in detail: P. LASCOURMES, P. PONCELA en P. LENOEL, *Au nom de l'ordre. Une histoire politique du Code pénal*, Paris, Hachette, 1989, 404 p.

2. “*Il importe qu'un délit soit puni précisément dans la proportion où il doit l'être avec un autre délit; qu'il y ait un juste rapport entre les divers degrés de l'échelle; et en maintenant ce rapport on pourra sans danger baisser un peu le plus haut degré*”, “Rapport sur le projet du code pénal fait au nom des comités de constitution et de législation criminelle, par Michel Lepelletier de Saint-Fargeau, à l'Assemblée constituante”, in *ibid.*, 331.

3. *Ibid.*, 335.

wordt op dat ogenblik nergens expliciet gemaakt hoe die strafduur (van de gevangenisstraf) moet worden ingevuld of wat een gevangenisstraf precies betekent en inhoudt.

DE GEVANGENIS EN HAAR NOOIT VOLTOOIDE HERVORMING

Naast het zwijgen van de formele hervorming van het strafrecht over de straf en de strafuitvoering, is echter een tweede brede en zeer luidruchtige verschuiving van belang: de bestaande opsluitingpraktijk verwerft een groeiende problematiserende aandacht. De blik op de gevangenis verandert, wordt steeds aandachtiger, intensiever en indringender vanaf het einde van de 18e en vooral in de eerste helft van de 19e eeuw. Deze groeiende aandacht kan op drie terreinen aangewezen worden met name (1) de typische 19e-eeuwse gevangenis-enquêtes in navolging van John HOWARD; (2) de ontwikkeling van een internationaal (Westerse) penitentiair debat ondermeer gevoerd in het kader van wetenschappelijke congressen, (3) en de uitdeinende penitentiaire regelgeving ter hervorming van de opsluitingpraktijk.

Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw bezoeken filantropen, geneesheren en inspecteurs van de gevangenisadministratie steeds systematischer de bestaande opsluitinginstellingen: gevangenis, tuchthuizen en hospitalen. Hun diagnoses, kritieken, adviezen en projecten zetten de nooit voltooide hervorming van het gevangeniswezen in gang. John HOWARD is waarschijnlijk de beroemdste gevangenisbezoeker die vanaf het einde van de 18e eeuw opsluitingsoorden van diverse pluimage bezoekt en onderzoekt. Zijn *The State of prisons in England and Wales* is het eerste werk dat de groeiende problematiserende kijk op de gevangenis uitdrukt.⁴ Het voorbeeld van HOWARD zal vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw een bloeiende opvolging krijgen. Geëngageerde geneesheren, filantropen en sociale *investigateurs*, zoals de Belgische HAUREGARD, E. DUCPETIAUX, J. MARESKA en P. BROGNEZ, zullen in de eerste helft van de negentiende eeuw verschillende enquêtes uitvoeren en systematische beschrijvingen en rapporten opstellen. Een vroeg voorbeeld is *Des prisons telles qu'elles sont et telles qu'elles devraient être* van de Franse L.-R. VILLERMÉ.⁵ De titel synthetiseert op zich het project van de 19e-eeuwse gevangenisbezoekers en penitentiaire hervormers. Net zoals de breder geïnspireerde sociale enquêtes, sturen deze gevangenis-enquêtes aan op (enerzijds) een diagnose van de situatie in gevangenis en asielen, met daaraan gekoppeld (en anderzijds) een programmatisch voorstel tot hervorming.

Welke diagnose wordt er opgemaakt? De vroeg 19e-eeuwse gevangenis is een plaats waar epidemieën, stank en allerhande misbruiken welig tierden. De gevangenis is een criminele leerschool! De filantroop-bezoeker beschermt zich door zijn adem in te houden of een in azijn gedrenkte zakdoek boven te halen.⁶ De

4. J. HOWARD, *L'état des prisons, des hôpitaux et des maisons de force en Europe au XVIIIe siècle*, Paris, Ed. Ouvrières, 1994 (1777 en 1784), 599 p.

5. L.-R. VILLERMÉ, *Des prisons telles qu'elles sont et telles qu'elles devraient être*, Paris, Méquignon-Marvis, 1820, 189 p.

6. "Ce ne fut pas, je le confesse, sans appréhension que je commençai mes premières visites. Je me protégeai alors en respirant du vinaigre pendant que je parcourais les prisons et en changeant d'habits

beschreven penitentiaire leefsituatie is op alle vlakken nefast: de lucht die men er ademt, het water en de soep die men er (niet) te drinken krijgt, het stinkende hooi dat als slaappleaats moet fungeren, om niet te spreken van de stinkende toiletten. Al deze penitentiaire enquêtes wijzen dan ook systematisch op het vraagstuk van de hygiëne als een moreel probleem en de daaruit volgende noodzaak om de gevangenen op te ruimen en de concrete omstandigheden, zoals lucht, eten, drinken en slaapgelegenheid, van de gedetineerden te verbeteren. Dit prille penitentiaire filantropisch élan krijgt echter ook tegenwind. Volgens deze kritieken mag niet uit het oog worden verloren dat de gevangenis er is om de veroordeelde te straffen. De gevangenshervormers zullen zich dan ook uitputten om aan te tonen dat de noodzakelijke materiële hervormingen een hoger doel beogen: het gaat niet om *minder* straffen, maar wel om *beter* straffen. De voorgestelde of op te richten modelgevangenen mogen en zullen geen luxehotels worden.⁷ Het pleidooi voor de (interne) concrete lotsverbetering van de vroeg 19e-eeuwse gedetineerden is precies daarom onlosmakelijk verbonden met het hervormen van de gevangenis tot een efficiënt en utilitair strafinstrument. En dat is precies de inzet van deze 19e-eeuwse penitentiaire visitatie. De gevangenis zoals ze bestaat en wordt beschreven, schiet tekort en is vooral niet doeltreffend in de bestraffing en verbetering van de veroordeelde.

De vele 19e-eeuwse penitentiaire traktaten en enquêtes richten zich dan ook, naast het beschrijven van de actuele situatie in de gevangenis, op de functionele hervorming van de gevangenis. In dit licht kan het beroemd en berucht geworden voorstel van het *panopticon-inspection house* van Jeremy BENTHAM begrepen worden.⁸ Het gaat er (hier) niet om of het al dan niet in de praktijk werd gebracht. BENTHAM's *inspection-house* en het principe van het panopticon staan symbool voor de 19e-eeuwse geschriften die een nieuwe hervormde gevangenis vooropstellen, uittekenen en uitschrijven. Immers, elke filantroop, commentator of gevangenisdeskundige van het begin van de negentiende eeuw heeft zijn eigen plan en een ideaal systeem aangebracht.

De wijze waarop de penitentiaire kwestie wordt benaderd en beschreven in de eerste helft van de negentiende eeuw maakt ook aanspraak op wetenschappelijkheid. Op twee manieren wordt deze wetenschappelijke teneur geconcretiseerd. Ten eerste wordt de gevangenisruimte en haar bewoners op basis van verschillende kwantitatieve en hygiënistische parameters in kaart gebracht.⁹ Daarbij is (het geloof in) de waarheid van het cijfer, de getelde sociale realiteit, van groot belang. De bijdrage van de prille, soms sterk gefragmenteerde penitentiaire statistieken is fundamenteel in de constitutie van het penitentiaire vraagstuk. Van

→ aussitôt que j'en étais sorti. Je négligeai progressivement ces précautions au point de finir par n'en plus prendre aucune: non seulement parce que j'en arrivai à ne plus être impressionné par le spectacle renouvelé de l'horreur", J. HOWARD, *L'état des prisons, des hôpitaux et des maisons de force en Europe au XVIIIe siècle*, Paris, Ed. Ouvrières, 1994 (1777), 71.

7. "Je l'ai déjà dit, je ne veux pas transformer les prisons en hôtels de luxe", *ibid.*, 108.

8. J. BENTHAM, "Panopticon, or, the inspection house", 1791, vert. A. OLDENHOF in *Recht en Kritiek*, 1981, 257-311; J. BENTHAM, *The panopticon writings* (ed. M. BOZOVIC), London, Verso, 1995, 158 p. Zie voor een bespreking: J. SEMPLE, *Bentham's prison: a study of the panopticon penitentiary*, Oxford, Clarendon, 1993, 344 p.

9. J. MARESKA, *Rapport sur l'état sanitaire de la maison de force à Gand pendant 1836, adressé à l'administration des prisons*, Bruxelles, s.d., 16.

de penitentiaire enquêtes tot de officiële 19e-eeuwse penitentiaire statistieken, allemaal brengen ze op een steeds preciezere en 'objectievere' wijze de opgesloten populatie in kaart. De Belgische penitentiaire statistieken schetsen een aanzwellende gevangenispopulatie. Zij tonen op wetenschappelijke wijze aan dat in de eerste twee decennia van de Belgische onafhankelijkheid het aantal gedetineerden in de centrale en *secondaire* gevangenis aanzienlijk stijgt. In de eerste jaren van de onafhankelijkheid zitten bijna 5000 gedetineerden in de centrale strafinstellingen en in de *secondaire* gevangenis.¹⁰ In de daarop volgende jaren stijgt hun aantal gestaag. In het bijzonder tijdens de crisisjaren, 1846 en volgende, swingt het aantal gevangenen de pan uit. Net als het argument van de stijgende criminaliteit, gebaseerd op de gerechtelijke statistieken en het stijgende aantal vervolgingen,¹¹ is ook hier het kwantitatieve beeld van de groeiende gevangenispopulatie een overtuigend element in het problematiserende penitentiaire vertoog. En dit op een dubbele manier. Aan de ene kant wordt de problematische situatie in de gevangenis zichtbaar gemaakt. Het stijgend aantal gedetineerden zorgt voor materiële problemen én dus ook voor morele problemen. De statistische benadering van de carcerale wereld laat niet enkel zien hoeveel gedetineerden er in de (Belgische) gevangenis vertoeven. Ook de penitentiaire capaciteit, de kostprijs en de dagelijkse onderhoudskost van het penitentiair stelsel worden uitgezet in veelvuldige tabellen. Aan de andere kant legt de statistische aandacht voor de opgesloten gevangenen zich ook toe op de beschrijving van de gedetineerde bevolking. De aandacht voor als 'moreel' relevant geachte kenmerken van de gedetineerden, zoals burgerlijke staat, religie, moraliteit en scholingsgraad is opvallend. Het verblijf in de gevangenis op zich wordt hier ook op verschillende manieren in kaart gebracht. De verrichte gevangenisarbeid, het verstrekte onderwijs, evenals ziekte, sterfte en andere 'medische' indicatoren worden opgenomen. De ontwikkeling en het gebruik van de (penitentiaire) statistiek vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw objectificeert als het ware het penitentiaire vraagstuk. Waarbij het geproduceerde objectieve beeld van de penitentiaire wereld functioneert als een 'hard' argument in het debat over de effectiviteit van de vrijheidsberovende straf en over de hervorming van de gevangenis.

Ten tweede komt, naast het gebruik van harde cijfers, in de loop van de eerste helft van de 19e eeuw meer en meer een wetenschappelijk netwerk tot ont-plooiing waarbinnen *une science pénitentiaire* stilaan gestalte krijgt. Een opvallend forum hiervoor zijn de opeenvolgende internationale penitentiaire congressen.¹² Deze conferenties verzamelen de protagonisten en grote tenoren van de 19e-eeuwse penitentiaire kwestie.¹³ De vele vragen die de hervorming

10. *Exposé de la situation du Royaume. Période décennale de 1851 à 1861*, Bruxelles, Lesigne, 1865, Tome II, 265.

11. Zie J. CHRISTIAENS, *De geboorte van de jeugddelinquent. België 1830-1930*, Brussel, VUBPress, 1999, 21 e.v.

12. Het eerste congres heeft plaats in Frankfurt in 1846. Daarop volgt Brussel in 1847. Vervolgens is het wachten tot 1872 voor het congres in London. Sneller op elkaar volgen tenslotte Stockholm in 1878, Rome in 1888, St-Petersburg in 1890 en Parijs in 1895.

13. De tenoren van de 19e-eeuwse gevangenshervorming zijn aanwezig: SURINGAR, CRAWFORD, JEBB, DUCPÉLIAUX, MITTERMAIER, e.a. Zie: *Débats du congrès pénitentiaire de Francfort-sur-le-Mein. 28, 29 et 30 septembre*, Paris, 1847, 119 p.

van het gevangeniswezen met zich meebrengt, maken het onderwerp uit van de congresdiscussies. Het eerste penitentiaire Congres heeft plaats in september 1846 in Frankfurt.¹⁴ Hoog op de agenda staat de vraag: voor welk penitentiair regime moet er geopteerd worden? Het congres is dan ook het toneel van een ware 'stelselstrijd'.¹⁵ DUCPÉTIAUX manifesteert zich hier als een duidelijke tegenstander van het gemeenschappelijke regime omdat dit niet tegemoet komt aan de belangrijkste doelstelling van de opsluiting als straf: "(e)lle se résume en quelque sorte dans ce double problème: soustraire le prisonnier à toute influence dangereuse, (et) le soumettre à toutes les influences favorables à sa correction et à son amendement."¹⁶ Het cellulaire regime biedt, aldus de voorstanders, precies de mogelijkheid om deze dubbele doelstelling van de straf te realiseren. De toen reeds felle kritieken op het 'stenen hemd' worden door DUCPÉTIAUX gerelativeerd: "*Je pense (...) qu'on s'exagère beaucoup trop la rigueur de l'emprisonnement individuel; cette peine est susceptible d'une foule de modifications, d'aggravations ou d'adoucissements, appropriés à toutes les variétés d'individualités.*"¹⁷ Het congres van Frankfurt schaart zich expliciet achter deze moduleerbare en aangepaste gevangenisstraf voor (in principe) alle categorieën van gedetineerden.¹⁸ Dit eerste congres luidt ook de sinds de 19e eeuw volgehouden traditie van internationale penitentiaire bijeenkomsten in. De congressen en vooral de aanwezige congresleden illustreren de internationale, vooral West-Europese, draagwijdte van het penitentiair debat. De opeenvolgende congresagenda geven daarenboven uiting aan de evolutie, aandachtsverschuivingen en specialisaties die optreden in de zich ontwikkelende *science pénitentiaire*.¹⁹

DE 19E-EEUWSE PENITENTIAIRE KWESTIE

De geschetste verschuivingen vormen de specifieke coördinaten van het veld waarbinnen de 19e-eeuwse penitentiaire kwestie zich aftekent. Zij dragen ertoe bij dat de gevangenis en de vrijheidsberovende straf in een penitentiaire instelling een enorme opgang kent inzake de maatschappelijke, politieke én pre-criminologische aandacht. Zij snijden als het ware de penitentiaire kwestie uit. Het problematiserend, wetenschappelijk en tegelijkertijd utopisch vertoog van deze proto-penologen voedt en zet de 'nooit voltooide' hervorming van de gevangenis in gang. Het 19e-eeuwse penitentiaire beleid en de afgekondigde hervorming formuleren op een meer expliciete manier het antwoord op de vraag "hoe het gevangenisregime organiseren met het oog op een efficiënte bestraffing én verbetering van de gedetineerde?".

14. *Ibid.*

15. "Si quelque chose a droit de surprendre, (...) c'est de voir que certains d'entre eux (*philanthropes, publicistes et jurisconsultes*) en sont encore aux querelles d'école. Que vient-on nous parler encore d'Auburn et de Philadelphie? Ces mots là ne sont que deux mots de parti, que deux drapeaux opposés (...) qui se disputent (...) le champs de la réforme des prisons", M. MOREAU CHRISTOPHE, *ibid.*, 95.

16. *Ibid.*, 87.

17. *Ibid.*, 122.

18. *Ibid.*, 160-161.

19. Zie J. CHRISTIAENS, o.c., 139-142. Zie ook CH. LEONARDS, "Penitentiaire jeugdzorg ter discussie. Moreel ondernemerschap en sociale controle in een 19e-eeuwse Europese context", *Pro Memoria* 2000, afl. 2, 320-336.

3. De 19e-eeuwse gevangenshervorming in België

Het Belgische penitentiaire beleid van de eerste helft van de negentiende eeuw is schatplichtig aan de hierboven geschetste Westerse context van visies, kritieken en voorstellen van de filantropen en andere proto-penologen. De visies op de gevangenis, filantropie, wetenschap en gevangenisadministratie zijn immers met elkaar verstrengeld.²⁰ Vanaf de Belgische onafhankelijkheid komt de hervorming van het gevangeniswezen in een stroomversnelling. De vorming van een nationale staat en de daarmee gepaard gaande centralisatiepolitiek zijn hierin belangrijke gegevens. Zoals algemeen bekend, is ook de figuur en de persoonlijkheid van de nieuwe inspecteur-generaal van het gevangeniswezen van belang.²¹ DUCPÉTIAUX is een typische 19e-eeuwse sociale *enquêteur* die maatschappelijke problemen zoals armoede, *ignorance* en criminaliteit problematiseert in toonaangevende sociale enquêtes, traktaten en essays. Hij is een sleutelfiguur in de Belgische penitentiaire kwestie in de eerste helft van de 19e eeuw. Als inspecteur-generaal heeft hij de niet onaanzienlijke taak een gecentraliseerd en gemoderniseerd gevangenisstelsel te organiseren en uit te bouwen. Maar DUCPÉTIAUX staat niet voor een lege lei. Reeds voor 1830 zijn er belangrijke stappen gezet in de richting van de modernisering en uitbouw van een gevangeniswezen. Twee vroege 19e-eeuwse regelgevende initiatieven zijn belangrijk in dit kader.

Onder Frans bewind worden in 1810 algemene (vijf) gevangenscategorïeën vastgelegd: “*maisons de police municipale, maisons d’arrêt, maisons de justice, maisons de correction et maisons de détention*”.²² Deze opdeling stemt in grote mate overeen met de verschillende (penale) categorïeën van veroordeelden, betichten en beschuldigen. Vanaf 1810 wordt ook expliciet bepaald dat: “*(Il sera fait dans ces diverses maisons toutes les dispositions nécessaires, tant pour mettre en état de sûreté et de salubrité, que pour la classification des malades et de la séparation des âges, des sexes et des différents genres de délits.*”²³ Tegelijk wordt ook de gevangenisarbeid als een onderdeel van het hervormde gevangenisstelsel ingevoerd voor gedetineerden die een zekere gevangentijd moeten uitzitten. Daarnaast wordt een geografische en administratieve inplanting van de verschillende soorten gevangensissen vooropgesteld zodat dit penitentiair netwerk het grondgebied overspant. In het Franse Decreet van 1810 wordt ingespeeld op de belangrijkste vaststellingen en bekommernissen van de 18e-eeuwse filantro-

20. Dit is een fundamenteel kenmerk van (de ontstaansgeschiedenis van) de criminologie. Zie ondermeer: F. DIGNEFFE, “La criminologie et son histoire. Réflexions à propos d’objet(s) et de méthode(s)”, *Revue Internationale de criminologie et de police technique* 1991, (3), 299-319; D. GARLAND, “The criminal and his science. A critical account of the formation of criminology at the end of the nineteenth century”, *The British Journal of Criminology* 1985, 25 (2), 109-137.

21. “Nomination d’un inspecteur-général des prisons et des établissements de bienfaisance, 2 novembre 1830”, *Appendice au recueil des arrêtés, ..., concernant les prisons*, Bruxelles, 1845, 1. Over DUCPÉTIAUX zie: E. RUBBENS, *Edouard Ducpétiaux 1804-1868*, Louvain, Librairie Albert Dewit, 1922, 2 vol, 288 en 218 p.; T. PETERS, “Edouard Ducpétiaux (1804-1868)”, in C. FUNAUT (ed.), *Gestalten uit het verleden. 32 voorgangers in de strafrechtswetenschap, de strafrechtspleging en de criminologie*, Leuven, Kluwer rechtswetenschappen, 1993, 33-48.

22. Arrêté du 20 octobre 1810 sur l’organisation des prisons, *Recueil des arrêtés, règlements et instructions concernant les prisons de la Belgique*, Bruxelles, Société Typographique, 1840, 1.

23. Artikel 13, *ibid.*, 2.

pen. De eerste stappen worden gezet in de richting van een centralisering en een sanering van de veelheid aan instellingen, gebouwen en plaatsen. Opkuisen, vernieuwen en reorganiseren zijn de ordewoorden van deze 'restauratie'. In de praktijk komt er echter weinig terecht van deze eerste hervormingen.²⁴

Tien jaar later wordt onder Hollands bewind in 1821 een heuse organieke regelgeving afgekondigd.²⁵ Allereerst wordt opnieuw werk gemaakt van de organisatie en centralisatie van het penitentiaire netwerk met zijn verschillende gevangencategorieën. In dit organieke decreet worden drie soorten strafinstellingen voorzien: "*maisons de correction, maisons de réclusion et de force, maisons de détention militaire*". De correctiehuizen kennen als doelgroep de correctioneel veroordeelden tot een gevangenisstraf van meer dan zes maanden. De abdij van St-Bernard bij Hemiksem in de provincie Antwerpen is zo'n correctionele strafinstelling. De *maisons de réclusion et de force* beogen de opsluiting van alle crimineel veroordeelden. De gevangenen van Gent en Vilvoorde worden de twee grote, centrale strafinstellingen voor de lang(er)gestraften van onze streken.²⁶ Daarnaast bepaalt het decreet nog een tweede belangrijke groep gevangenen: *maisons d'arrêt, maisons de justice, maisons prévôtales, maisons de dépôt*. Deze zijn in de eerste plaats bedoeld om betichten en beschuldigen in voorhechtenis op te sluiten. Ook correctioneel veroordeelden met een korte gevangenisstraf kunnen in deze *secondaire* gevangenen belanden. De structurering van het gevangenislandschap sluit onder meer aan bij het vertoog over een ideale categorisering van de gedetineerde populatie. Als er één centrale en rode draad doorheen de 19e-eeuwse gevangenshervorming moet aangeduid worden, dan dringt precies deze drang tot penitentiaire categorisering zich op. Steeds opnieuw wordt de noodzaak tot het scheiden van specifieke categorieën gedetineerden geopperd vanuit enerzijds de angst voor nefaste criminele promiscuïteit en anderzijds vanuit het verbeteren van een toegespitste en steeds sterker geïndividualiseerde strafuitvoering.

Naast een organisatorisch ingrijpen, is de organieke regelgeving vooral gericht op een reorganisatie van het interne regime, zowel op materieel als moreel vlak. De soms zeer gedetailleerde regels getuigen van het hygiënistisch élan dat ook de gevangenisbezoekers zo eigen is. Deze poging tot regulering van de gevangenis beoogt dan ook een hervorming van de bestaande gevangenen tot 'nette' en ordelijke instellingen. Netheid is hier geen louter praktische noodzaak of een humaniserende premisse, maar een sterk moreel geladen instrument. Cel-

24. "La cause fondamentale de l'échec de la restauration des prisons est évidemment la crise économique aggravée par les catastrophes militaires de la fin de l'Empire. La crise industrielle (1810-1811) se prolonge par la crise agricole, la disette, la hausse des grains et les troubles sociaux de l'hiver 1811-1812. Les départements ont du mal à nourrir les détenus (...). De plus le nombre des prisonniers augmente avec la mise en activité du Code criminel. (...) Dans ces conditions, le gouvernement, (...) repousse ses projets de restauration des prisons (...). Pendant l'hiver 1813-1814, pour subvenir aux urgences de la guerre, Napoléon augmente considérablement les impôts (...). La restauration des prisons se trouve alors complètement abandonnée par les départements et les municipalités qui se contentent de subvenir (...), pour éviter les révoltes, à la nourriture des prisonniers", J.-G. PETIT, *Ces peines obscures. La prison pénale en France 1780-1875*, Poitiers, Fayard, 1990, 135-136.

25. Arrêté organique du 4 novembre 1821 sur les prisons, *Recueil des arrêtés, règlements et instructions concernant les prisons de la Belgique*, Bruxelles, Société Typographique, 1840, 3-10.

26. Artikel 7, Arrêté Royal du 26 octobre 1821, aangehaald in *ibid.*, 3 (voetnoot 1).

len en *cachots* moeten verluchte en gezonde ruimten worden. Hetzelfde geldt voor de visie op het in te voeren 'slaapregime': "Tous les prisonniers coucheront isolément."²⁷ De gescheiden nachtrust ter bestrijding van de heersende promiscuïteit in de gevangenissen wordt in 1821 via het veralgemenen van de individuele hangmatten geformaliseerd.

De morele netheid van deze geplande hervorming strekt zich uiteraard ook uit tot het reglementeren van de gevangenskantines, om allerlei mistoestanden gekoppeld aan de verkoop van alcohol te voorkomen. De gevangenisarbeid, maar ook de vrijwaring van religiebeleving en de invoering van onderwijs worden in dit kader gezien als haast evidente hefbomen. In 1821 is de verplichte gevangenisarbeid een belangrijke dimensie van de geplande hervorming. Ondanks de experimenten met (fabrieksmatige) private gevangenisarbeid, à la BAUWENS in het Gentse *maison de force*,²⁸ blijft arbeid nog steeds als een machtig instrument ter verbetering of moralisering van de gedetineerde overeind. Daarom bepaalt het reglement dat naast de organisatie van textielateliers in de gevangenissen om te voorzien in de kleding en andere textielbehoeften van de gedetineerden, gevangenen ook ingezet kunnen worden voor overheidsbestellingen (vanwege landsverdediging). Om de buitenwereld en de vrije markt gerust te stellen stipuleert het decreet echter ook dat "on veillera particulièrement à ne point donner par le débit des marchandises fabriqués dans les prisons, de juste sujets de plainte aux fabricants du Royaume".²⁹

Orde en discipline in de penitentiaire instellingen vormen een apart hoofdstuk in het Decreet van 1821.³⁰ Dit onderdeel van het reglement stipuleert bijvoorbeeld dat gedetineerden die zich slecht of lui gedragen, kunnen gestraft worden om de orde binnen de muren te bewaren.³¹ Het gaat hier echter niet enkel om interne tuchtregels. Orde begint bij het 'beheer' van de opgesloten bevolking. Een gevangenisplunje en een medisch onderzoek bij aankomst worden beschouwd als essentiële 'details'.³² Maar de nagestreefde orde wordt ook vertaald naar de moraliserende dimensie van de gevangenisstraf. De invoering van verschillende interne gevangenisregisters, zoals *des listes de conduites* moeten begrepen worden als deel van deze morele ordening. Het goede of slechte gedrag van de gedetineerde is functioneel ten aanzien van het gebruik van de gratiemogelijkheden, *notre clémence*.³³

Op dit funderende decreet sluit een groeiend arsenaal van wettelijke bepalingen, instructies en circulaires aan. De 19e-eeuwse Belgische gevangenisreglementen zitten allen verankerd in het Decreet van 1821. De belangrijke krijtlij-

27. Artikel 22, *ibid.*, 6.

28. Over de 'industriële' experimenten van BAUWENS in de Gentse gevangenis zie: *Centrale gevangenis te Gent. Historisch overzicht 1772-1935*, Ministerie van Justitie, s.d., 9; M. FAIPOULT, *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, Gent, Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidskunde te Gent, 1960 (1805), 56-60; L. VARLEZ, *Les salaires dans l'industrie Gantoise. I. Industrie Cotonnières*, Bruxelles, Lebègue-Schepens, 26-27;

29. Artikel 32, Arrêté organique du 4 novembre 1821 sur les prisons, *o.c.*, 6.

30. Titel IV, artikels 40 t.e.m.57, *ibid.*, 7-9.

31. Artikel 49: "(l)es prisonniers qui se rendent coupables de paresse, d'opiniâtreté et de mauvaise conduite, seront contraints à se conformer au bon ordre au moyen de peines à leurs infliger"; zie ook artikel 50 en 51., *ibid.*, 8.

32. Artikel 40 en 41, *ibid.*, 7.

33. Artikel 48, *ibid.*, 8.

nen van de 19e-eeuwse gevangenhervorming zijn m.a.w. uitgeschreven wanneer DUCPÉTAUX aantreedt.

DE KLEINE WEGEN VAN DE BELGISCHE GEVANGENISHERVORMING

Volgens BROGNIEZ telt ons land bij de onafhankelijkheid 182 gevangenis­sen.³⁴ Uiteraard gaat het niet om 182 echte strafinstellingen. Slechts vier worden er op dat ogenblik gerekend tot die categorie: St-Bernard (*maison de correction*); Vilvoorde (*maison de réclusion*); Gent (*maison de force*); Aalst (*maison de détention militaire*). De overige zijn de *maisons de justice*, arresthuizen en de vele lokale, provinciale *maisons de dépôt*. De hervorming van dit opsluitinglandschap en de introductie van een penitentiair systeem geschiedt doorheen een complexe wirwar van wetten, koninklijke besluiten en circulaires die verder bouwen op voorgaande Franse en vooral Hollandse regelgeving. Daarbij valt in het bijzonder de aandacht op voor de soms kleine, maar toch belangrijke details van het penitentiaire systeem én voor precies de *secondaire* gevangenis­sen.³⁵ Zo moet bijvoorbeeld gewezen worden op de hervorming van de algemeen gekende *amigos* vanaf begin 1831.³⁶ Ook de hervorming en regeling van het regime voor de gedetineerden wegens schulden kunnen in dit kader worden geplaatst.³⁷ De invoering van de celwagen vanaf begin 1833, “conciliant les mesures de sûreté qu'exige l'intérêt de la justice avec les égards que commande une sage philanthropie”,³⁸ om de gedetineerde (betichte of gevonniste) de ‘publieke tentoonstelling’ op het traject tussen de gevangenis en het justitiepaleis te besparen.³⁹ Het reguleren en aan banden leggen van de kantine in de penitentiaire instellingen, in het bijzonder in de *secondaire* gevangenis­sen, met als belangrijk punt het verbod op de verkoop en het gebruik van sterke drank, is exemplarisch voor deze kleine wegen van de penitentiaire hervorming.⁴⁰ DUCPÉTAUX verdedigt expliciet de meer kleine maar significante hervormingen.⁴¹

34. P. BROGNIEZ, *De l'état actuel des prisons en Belgique, suivi d'une notice sur la maison de correction de St-Bernard et sur la prison militaire d'Alost*, Bruxelles, 1835, 10.

35. Voor de volledigheid kan men terecht in: *Recueil des arrêtés, réglemens et instructions concernant les prisons de la Belgique*, Bruxelles, Société Typographique, 1840, 194 p; zie ook: *Appendice au recueil des arrêtés, réglemens et instructions concernant les prisons de la Belgique*, Bruxelles, Weissenbruch, 1845, 148 p.

36. Maison de passage, Amigos, Circulaires 3 février 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 85; Maison de passage, Amigos, Circulaire van 30 september 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 95.

37. Arrêté qui règle le régime des prisonniers pour dettes, 17 août 1832, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 114.

38. E. DUCPÉTAUX, *Rapport sur l'état actuel des prisons en Belgique, sur les améliorations qui y ont été introduites depuis la révolution, et sur la nécessité de l'introduction du système pénitentiaire*, Bruxelles, 1833, 5.

39. Arrêté royal prescrivant l'établissement d'un service spécial de voitures fermées pour transporter les prévenus et accusés, des prisons aux tribunaux, et vice versa, 23 avril 1833, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 128.

40. Règlement du 4 avril 1833 pour les pistolets et les cantines des maisons de sûreté et militaires et les maisons d'arrêt, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 126-127.

41. “Avant d'aborder de front la réforme complète de ces établissements la révision des lois et réglemens qui les régissent, l'administration, (...) a commencé l'œuvre par les détails; elle a fait précéder l'introduction du système pénitentiaire dans les maisons centrales par l'amélioration des

Deze stille hervorming gaat op het eerste zicht voorbij aan de meer verheven discussies over modelregimes en hun doelstellingen. Ze zijn nochtans allen verhelderend voor het begrip van wat de concrete ontwikkeling en uitbouw van het penitentiaire systeem in de eerste helft van de 19e eeuw inhielden. De krachtlijnen zijn nog steeds (zoals in 1821) de classificatie van gedetineerden, en de bepalingen inzake het disciplinaire regime. Maar tegelijkertijd omvat het ook de organisatie van de gevangenisinfrastructuur, de vereenvoudiging van de boekhouding inzake kleding en onderhoud van de gedetineerden, de veralgemening van de hangmatten, de verbetering van het gevangenisvoedsel en het economaat.⁴² Daarnaast zijn ook de hervormingen wat betreft het gevangenispersoneel en de bewakers in deze eerste fase illustratief.⁴³ Volgens BROGNIEZ is de keuze van de bewakers een essentieel element in de hervorming en handhaving van het regime, de orde en bewaking in de gevangenis. Immers, één van de grote problemen is de rol van de bewakers in het beheer van en de controle over alle verkeer in en om de gevangenis. De bewakers en vroegere conciërges hebben bovendien, net zoals de gevangenis, een kwalijke reputatie.⁴⁴ Door de invoering van een gecentraliseerde penitentiaire beheersstructuur en een eenvoudige controle op de verschillende gevangenisstraten tracht deze hervormingsgolf het Belgische gevangenislandschap op één en dezelfde lijn te brengen.

De hervorming van het Belgisch gevangeniswezen vanaf de jaren 1830 herneemt belangrijke kenmerken van de hervormingen die in de vroege 19e eeuw reeds werden voorop gesteld, maar niet of nog niet gerealiseerd werden. De Belgische hervorming is daarom nog steeds een dubbele onderneming die in het

→

prisons secondaires”, E. DUCPÉTIAUX, *Rapport sur l'état actuel des prisons en Belgique, sur les améliorations qui y ont été introduites depuis la révolution, et sur la nécessité de l'introduction du système pénitentiaire*, Bruxelles, 1833, 3-4.

42. Arrêté du 17 janvier 1832 – Réunion de l'administration des prisons au ministère de la justice, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 102; Règlement pour la comptabilité des effets d'habillement et de couchage dans les maisons de sûreté civiles et militaires, 15 mars 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 86 e.v.; Comptabilité des effets d'habillement et de couchage dans les maisons de sûreté civiles et militaires et les maisons d'arrêt, 12 avril 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 88; Arrêté relatif à la composition des soupes des détenus dans les grandes prisons, 24 octobre 1832, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 115; zie ook: E. DUCPÉTIAUX, o.c., 4.

43. Zie bijvoorbeeld: Arrêté qui règle les relations des commandants des prisons avec les chefs des compagnies sédentaires préposées à la garde de ces établissements, 29 juin 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 90; Circulaire relative aux conditions pour la nomination des employés dans les prisons, 8 décembre 1831, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 97; Circulaire relative aux gardiens illettrés, 7 février 1833, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 124; Arrêté qui confère le titre de directeur aux concièrges, *Recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 141; Arrêté royal concernant l'organisation du personnel de la maison pénitentiaire des femmes, 9 octobre 1839, *Appendice au recueil des arrêtés, ... les prisons de la Belgique*, 18.

44. “La plupart ne valent rien, ils (employés du service de sûreté) s'enivrent jusqu'au point de ne pouvoir continuer leur service, abandonnent leur poste, jouent avec les détenus et sont les mercures de leurs folles et souvent dangereuses correspondances. Dans les maisons de correction (...) il résulte d'autres inconvénients beaucoup plus graves, nous voulons parler des liaisons entre les gardiens et les femmes détenues. Si ces employés sont assez éhontés pour s'avilir et profiter de leur pouvoir pour en jouir comme ils jugent convenable, qui d'elles, dans la supposition même qu'elle n'y serait porté ni par affection ni par besoin de la nature, oserait résister à leurs désirs? Si elle refuse, elle doit s'attendre à des vexations et des mauvais traitements de leur part”, P. BROGNIEZ, o.c., 17.

bijzonder de materiële en de morele beheersproblematiek van het gevangeniswezen in de verf zet. Twee fundamentele instrumenten worden in dit kader in het leven geroepen. Allereerst wordt in 1832 een uniforme registratie ingevoerd van elk individu dat de gevangenis betreedt.⁴⁵ De uniformisering van de *registres d'écrou* beoogt niet enkel een administratieve controle op de legaliteit van de gevangenzetting. Naast de gegevens op grond waarvan iemand wordt opgesloten, bevatten zij andere persoonsgegevens, zoals een signalement, het beroep en de bestaansmogelijkheden van de betrokkene. Bovendien bewaren de registers ook gegevens met betrekking tot de duur van de straf, en, de datum en de reden van het verlaten van de gevangenis. Wat tegelijkertijd een brede (ook statistische!) controle op de algemene gevangenisbevolking mogelijk maakt.

Daarnaast zijn de reeds in 1831 formeel ingevoerde *registres de comptabilité morale* of 'zedelijke rekenkunde' eveneens tekenend.⁴⁶ Deze registers moeten het gevangenispersoneel in de mogelijkheid stellen "de se former une opinion motivée sur le caractère et les antécédents des condamnés", teneinde een gratiebeleid te voeren.⁴⁷ De zedelijke of morele rekenkunde introduceert de mogelijkheid tot een onderzoek naar het gedrag en de moraliteit van de gedetineerde voor en tijdens zijn gevangenschap. Voor gegevens over de situatie voorafgaand aan de gevangenisstraf wordt een (schriftelijk) beroep gedaan op de gemeentelijke overheden, de politiecommissaris en de procureur des Konings. Het onderzoek naar het gedrag van een gedetineerde in de gevangenis moet volgens de instructie om de twee maanden gebeuren. De bedoeling van dit 19e-eeuws penitentiair instrument ligt in het "faire concourir efficacement ce droit (de grâce) à l'un des principaux buts de la peine: la réformation des détenus".⁴⁸ Het (goede) gedrag van een gedetineerde moet op deze manier en via dit instrument aanleiding geven tot een aangepaste, gemoduleerde straf en strafduur. Het is uiteraard de vraag of deze zedelijke rekenkunde vanaf het begin en in de praktijk wel zo zorgvuldig en precies werd opgevolgd en bijgehouden. Maar de invoering van deze registers vormen op zich een formele en symbolische stap in de richting van een individualiserend onderzoek van de gedetineerde.⁴⁹

De eerste fase in het 19e-eeuwse penitentiair beleid – ook wel eens de periode DUCPÉTIAUX genoemd – wordt getekend door het 'grote schoonmaak'-karakter. Deze 'opruimgolf' stelt vooral de fundamentele classificatiedrang en de angst voor (morele) besmetting tussen de verschillende categorieën gedetineer-

45. Circulaire Ministérielle du 21 février 1832 pour prescrire un mode uniforme de registre d'écrou dans toutes les prisons de la Belgique, *Recueil des arrêtés, ... concernant les prisons*, 102-105.

46. Arrêté Royal du 13 juillet 1831 relatif à l'exercice du droit de grâce, à l'égard des détenus dans les grandes prisons, *Recueil des arrêtés ... concernant les prisons*, 90-91; Instruction Ministérielle du 13 juillet 1831 pour la tenue des registres de comptabilité morale A et B, *Recueil des arrêtés ... concernant les prisons*, 91-93. Dit formulier draagt in het Frans de titel: "la comptabilité morale"; in het Nederlands is de betiteling letterlijk: "zedelijke rekenkunde".

47. E. DUCPÉTIAUX, *Sur l'état actuel des prisons, o.c.*, 8.

48. Arrêté Royal du 13 juillet 1831 relatif à l'exercice du droit de grâce, à l'égard des détenus dans les grandes prisons, *Recueil des arrêtés ... concernant les prisons*, 90.

49. Zij vormen de voorlopers van de latere antropologische diagnose in de penitentiaire antropologische labo's.

den en criminelen voorop.⁵⁰ Het scheiden van mannen en vrouwen in de gevangenis, het scheiden van kinderen van volwassenen, kortom het ordenen of categoriseren van de populatie gestraften en dit zowel vanuit een praktisch materieel, als vanuit een moreel perspectief, is hét fundamentele kenmerk van de eerste gevangenisvorming. Meer nog, het vormt de ‘harde’ rode draad in de gehele eeuw en zelfs tot in de 20e eeuw en is een essentieel kenmerk van het penitentiair beleid en de strafuitvoering.

Benevens deze continuïteit kan er uiteraard ook gewezen worden op vele kleinere verschuivingen en ontwikkelingen in het penitentiaire beleid van de tweede helft van de 19e eeuw. Deze periode – ook wel eens de periode Lejeune genoemd – wordt getekend door de opkomst van de criminologie, met LOMBROSO en andere ‘gestalten uit het verleden’, en het sociaal verweer. Verschillende referentiepunten op het vlak van de penitentiaire politiek kunnen deze periode duiden als die van de individualisering van de straf(uitvoering). In het kader van deze bijdrage wil ik in het bijzonder de aandacht vestigen op de Wet van 4 maart 1870,⁵¹ omdat deze de veralgemening en het gemoduleerde gebruik van het cellulaire regime binnen de strafuitvoeringspraktijk versterkt. Immers, via deze wet kan een 19e-eeuwse (lang)gestrafte een getemporeerde strafvermindering krijgen, indien hij of zij haar straf in eenzame opsluiting uitzit. Deze wet kan gezien worden als DUCPÉTIAUX’s nalatenschap: de triomf van het stenen hemd. Maar tegelijkertijd kan ze ook gelezen worden als een minder triomfalistisch gegeven. Het debat over het al dan niet wenselijk zijn van een cellulair penitentiair regime, is nog steeds niet beslecht.⁵² Opmerkelijk is de dubbelzinnigheid. Hoe kan men de cellulaire opsluiting als de ideale opsluiting rijmen met de tendens om gedetineerden in eenzame opsluiting strafvermindering toe te kennen? Reeds in de jaren 1850 wordt er gedacht aan strafverkorting voor zij die hun straf uitzitten in eenzame opsluiting, precies vanwege “la rigueur de la détention subie dans les prisons cellulaires”.⁵³ Wat een onderkenning betekent van de negatieve kanten van deze zware straf. Bovendien staat de penitentiaire strafuitvoeringspraktijk ook in de 19e eeuw onder druk van overbevolking en een te beperkte celleninfrastructuur om DUCPÉTIAUX’s cellulaire droom te kunnen waarmaken. Ook in 1870 laat dit zich opnieuw voelen. De Wet van 4 maart stipuleert immers dat “les condamnés (...) seront, pour autant que l’état des prisons le permettra, soumis au régime de la séparation”.⁵⁴ Deze pragmatische formulering laat verschillende deuren open en dit met verschillende argumen-

50. “(...) de cette manière ils ne sont pas exposés à la plus funeste contagion, ni obligés de vivre avec des hommes profondément dépravés, qui familiers avec le crime, leurs donneraient des leçons d’escroquerie et de scélératesse”, P. BROGNIEZ, *o.c.*, 27.

51. Loi de 4 mars 1870 relative à la réduction des peines subies sous le régime de la séparation, *Pasinomie* 1870, 47.

52. A. VOISIN, *L’emprisonnement cellulaire en Belgique. Etude sur l’état physique, intellectuel et moral des détenus subissant l’emprisonnement cellulaire dans les établissements pénitentiaires de Belgique*, Paris, 1888, 54 p. Zie bijvoorbeeld de Franse parlementaire enquête begin jaren 1870 en de tussenkomst van de Belg STEVENS in dit kader: *Régime des établissements pénitentiaires. Enquête parlementaire. Dépositions de M. Stevens. Rapport de M. Charles Lucas*, Bruxelles, Muquardt, 1875, 164 p.

53. Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire à Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du Ministère de Justice* 1859, 481 (noot).

54. *Ibid*, article unique, 47 (eigen cursivering).

ten: zowel die van het gebruik van de eenzame opsluiting in de modulering van de straf, als die van het gemeenschapsregime in het oplossen van praktische problemen van overbevolking gekoppeld aan de plaatsing van gedetineerden in verschillende categorieën.

4. Gevangenisreglementen op een rij

Voorbij de hierboven geschetste hervorming van de penitentiaire structuur en administratie blijft een essentiële vraag open, met name deze naar het meer concrete regime binnen de muren dat de strafuitvoering regeert. Ik heb reeds gezien op punctuele aanzetten die te vinden zijn in de vele kleinere besluiten en circulaires van een steeds uitgebreider kluwen aan penitentiaire wetgeving. De gevangenisreglementen vormen in dit kader echter synthesesmomenten. Zij ordenen en reguleren het reilen en zeilen binnen de muren. Meer nog, zij staan symbool voor de vertaling van strafdoelstellingen en straffilosofie of -mentaliteit naar een concrete praktijk. Zij belichamen dus de vertogen die mede gestalte geven aan de concrete strafuitvoering en kunnen beschouwd worden als belangrijk onderdeel van de *public transcript* van de strafuitvoering.⁵⁵ De gevangenisreglementen illustreren ook zeer duidelijk dat vanaf het begin van de 19e eeuw de gevangenisstraf geen loutere vrijheidsberovende straf is.⁵⁶ De bepalingen van de 19e-eeuwse gevangenisreglementen spreiden precies een fijnmazig net, “un supplément disciplinaire”, over de penitentiaire vrijheidsberoving met het oog op de ‘verbetering’ van de gestrafden.

Twee algemene reglementen op de gevangenis omsluiten de Belgische 19e-eeuwse gevangenisreglementering: het Organieke decreet van 1821 enerzijds en het Algemeen reglement van 1905 anderzijds. Het Organiek besluit van 1821 legt zoals aangegeven de algemene basis voor de 19e-eeuwse Belgische penitentiaire organisatie. Artikel 53 bepaalt dat voor elke penitentiaire instelling een eigen reglement moest opgemaakt worden betreffende de interne orde en discipline. Aansluitend hierop zien verschillende toegepaste gevangenisreglementen het licht.⁵⁷ Het geheel wordt afgesloten door het Reglement van 1905 dat als

55. “I mean the public performance required of those subject to elaborate and systematic forms of social subordination: the worker to the boss, (...) the slave to the master, (...). I shall use the term public transcript as a shorthand way of describing the open interaction between subordinates and those who dominate”, J.C. SCOTT, *Dominance and the arts of resistance. Hidden transcripts*, London, Yale U.P., 1990, 2.

56. “Ce *réformatoire* intégral prescrit un recodage de l’existence bien différent de la pure privation juridique de la liberté et bien différent aussi de la simple mécanique des représentations à laquelle songeaient les réformateurs”, M. FOUCAULT, *Surveiller et punir*, 239.

57. Voor de strafgevangenen zie onder meer: Reglement de la maison de force de Gand, 29 octobre 1850; Reglement du pénitencier des femmes à Namur, 5 avril 1840; Reglement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859. Voor de *secondaire* gevangenen zie het algemeen reglement: Reglement général des maisons de sûreté et d’arrêt, 6 novembre 1855; en de specifieke gevangenisreglementen: Reglement concernant la maison d’arrêt et de justice de Tongres, 29 janvier 1857; Reglement de la maison d’arrêt (nouvelle prison cellulaire) à Hasselt, 28 décembre 1858; Reglement de la nouvelle prison cellulaire à Anvers, 13 août 1856; Reglement de la maison de sûreté civile et militaire à Liège, 29 octobre 1850; Reglement de la maison de sûreté civile et militaire à Bruges, 16 décembre 1850; Reglement particulier de la maison d’arrêt d’Ypres, 2 juillet

een symbolisch eindpunt kan gezien worden van de lange penitentiaire 19e eeuw. Een eerste opvallende vaststelling is dat al deze reglementen sterk op elkaar gelijk zijn, zowel qua structuur als qua inhoud. Het is hier niet de bedoeling om in een gedetailleerde artikelsgewijze of juridische beschrijving en bespreking te treden. Ik wil hier slechts enkele in het oog springende kenmerken van het 19e-eeuwse gevangenisregime van naderbij analyseren. Hoe structureren deze reglementen de concrete strafuitvoering binnen de muren?

1. *Categorisering*. Zoals reeds aangestipt is de classificatie van de gedetineerden een belangrijk element in het penitentiair beleid en dus ook in deze gevangenisreglementen. In de beschouwde reglementen herhaalt het classificatiemechanisme zich eindeloos en wel op verschillende niveaus. De algemene reglementen wijzen de grote groepen gedetineerden toe aan de verschillende penitentiaire instellingen aan de hand van verschillende criteria: betichten *versus* gestraften; vrouwen, mannen en kinderen en soorten gestraften.⁵⁸ Hierdoor treedt er een zekere ‘specialisatie’ op van de verschillende instellingen. Binnen de muren, van bijvoorbeeld de *secondaire* gevangenis, wordt deze categorisering verder doorgevoerd. Maar daarnaast zijn er binnen de muren nog categoriseringmechanismen aan de gang. In de strafgevangenis wordt zowel een materiële (b.v. naargelang de te verrichten arbeid), als een morele categorisering van de gedetineerden opgesteld. Vanaf het midden van de 19e eeuw wordt zowel in de gevangenis van Gent als in de cellulaire gevangenis van Leuven een prille criminologische classificatie gehanteerd. Deze steunt voornamelijk op de positieve al dan niet negatieve antecedenten van de gestrafte en het gedrag binnen de gevangenis.⁵⁹ De verschillende categorieën genieten een aangepast regime. Zo stelt het reglement van de Gentse gevangenis dat de gedetineerden in *division punition* “sont astreint aux travaux les plus pénibles, privés de cantine, et sont soumis à différentes privations, notamment de celle des visites et de la correspondance”. De gedetineerden kregen ook letterlijk een herkenningsetiket opgespeld.⁶⁰ Het gebruikte systeem beoogt dan ook geen loutere ordening van de gestraften, maar heeft daarentegen opvoedkundige aspiraties. Het is immers de bedoeling dat de gedetineerde gedurende de straftijd evolueert van de laagste naar de hoogste categorie, met de verbetering als resultaat.

→
1856. Deze gevangenisreglementen zijn opgenomen in de reeks: *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du Ministère de Justice*, Brussel, Weissenbruch.

58. Zie bijvoorbeeld artikel 75 e.v. Règlement général des maisons de sûreté et d’arrêt, 6 novembre 1855, *Recueil des circulaires, instructions et autres actes émanés du Ministère de Justice* 19855-1857, 188-189.

59. In de Gentse gevangenisreglement is sprake van een *division de punition, d’épreuve, de récompense*. Zie artikel 179, Règlement de la maison de force de Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires, ...*, 242; Zie ook artikel 106, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires, ...*, 43.

60. Artikel 180: “pour faire reconnaître les détenus qui en font respectivement partie, on adoptera pour chaque division un signe distinctif à l’habillement à déterminer par la commission sur l’avis du directeur”, Règlement de la maison de force de Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires, ...*, 242; artikel 106: “Des signes particuliers servent à distinguer les condamnés selon la classe dans laquelle ils sont rangés”, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires, ...*, 505.

2. *Tijd en ruimte*. Het meest evidente facet van de vrijheidsberovende straf betreft ogenschijnlijk de inbeslagname van de tijd (strafduur) en bewegingsruimte van de gestrafte. Een essentiële dimensie van de concrete penitentiaire strafuitvoeringspraktijk is de hierop aansluitende verregaande ritmering van tijd en ruimte binnen de muren. Alle 19e-eeuwse gevangenisreglementen omvatten of verwijzen naar een zeer strikte gelijklopende dagindeling. Door middel van het luiden van klokken wordt het ritme van elke dag opgelegd. De dagindeling bestaat volgens deze reglementen voor alle gedetineerden uit arbeid, religieus onderricht en activiteiten, elementair onderwijs, de wandeling, eten en slapen.⁶¹ De dagindeling beheerst op minutieuze wijze de bewegingen, handelingen en activiteiten: wanneer er wordt opgestaan, wanneer er wordt gegeten, wanneer er wordt gewandeld, wanneer er wordt gewerkt, enz. Voorbij deze structurering van de dag moet elke beweging van de gedetineerde gekend en toegestaan worden.⁶² Voor elke verplaatsing, verbale of schriftelijke communicatie is toestemming noodzakelijk.

3. *Onderwerping of plichten van de gedetineerde*. De essentie zelf van de strafuitvoering zit vervat in de onderwerping van de gestrafte aan zijn straf (welke straf dan ook). In het kader van een penitentiaire straf is er uiteraard de materiële onderwerping aan de eigenlijke vrijheidsberoving: de opsluiting *tout court*. Maar, de onderwerping aan het gevangenisregime omvat meer en wordt vertaald in een reeks concrete plichten. De verschillende penitentiaire reglementen zijn hier allemaal zeer expliciet over. Bij het binnenkomen krijgt de gedetineerde een uittreksel uit het gevangenisreglement dat deze plichten stipuleert. Daarin staat te lezen dat hij of zij moet gehoorzamen zonder morren⁶³ en alle door het gevangenispersoneel gegeven opdrachten of bevelen moet uitvoeren. Het reglement van de cellulaire gevangenis van Leuven gaat nog een stap verder in het expliciteren van deze onderwerping: “Les détenus doivent bien se pénétrer de leur position dans la maison pénitentiaire, de la nécessité d’éviter les punitions, de mériter par leur bonne conduite la bienveillance des employés, et de prouver à l’administration leur gratitude pour le traitement dont ils font l’objet.”⁶⁴ De gedetineerde moet dus zijn plaats kennen, sancties voorkomen, zich goed gedragen, beleefd en respectvol zijn en bovendien dankbaar zijn voor de gekregen behandeling.⁶⁵ Luiheid is hier uiteraard uit den boze. Vrolijkheid of luidruchtigheid behoren ook niet tot het gedrag van een modelgevangene. Van

61. Arbeid neemt zowel in de cellulaire gevangnissen als onder het gemeenschappelijk regime het meeste tijd in beslag. In de cellulaire gevangenis van Leuven wordt in de 19e eeuw de dagelijkse arbeid begroot op minstens 10 uur. Artikel 111, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 506.

62. Artikels 245-248, Règlement de la maison de force de Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 248.

63. “Les détenus doivent obéir sans observation ni murmure (...) et exécuter tout ce qu’ils leur prescrivent pour le maintien de l’ordre et l’exécution des règlements”, artikel 126, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 508; artikel 24 en 27, Règlement du pénitencier des femmes à Namur, *Recueil des circulaires*, ...concernant les prisons, 26-27; artikel 80, Règlement de la maison d’arrêt (nouvelle prison cellulaire) à Hasselt, 28 décembre 1858, *o.c.*, 14.

64. Artikel 127, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 508.

65. Artikel 127 en 128, *ibid.*,

elke gedetineerde wordt verwacht dat hij of zij het beste van zichzelf geven. Men kan dus niet zitten of staan dagdromen tijdens het werk. Een gevangene die de regels opvolgt, let goed op tijdens de lessen en volgt op een ingetogen en respectvolle manier de mis.⁶⁶ Een belangrijke plicht van de gedetineerde is zijn eigen verzorging en de 19e-eeuwse gedetineerde mag geen baardgroei, snor of bakkebaarden cultiveren.⁶⁷ Kortom, er wordt van hen een volledige (haast hegemone) en vooral geïnterioriseerde onderwerping beoogd. De gedragsregels en plichten van de gedetineerden projecteren een modelgevangene, die zich volledig plooit naar gestelde normen.

4. *Weerstand en de normaliserende sanctie.* Tegenover deze vereiste onderwerping staat uiteraard de weerstand van de gedetineerde. Daarom wordt voorzien in een instrument dat elke weerstand of afwijkende handeling aangrijpt om bij te sturen: de interne strafmechanismen. De filosofie van dit intern sanctiemodel is een samengaan van bestraffing en beloning. Goed gedrag wordt beloond met bijvoorbeeld een vooruitgang in de morele categorieën en de daaraan gekoppelde mogelijke gunsten, zoals minder hard werken, kantinegebruik, briefwisseling of bezoek.⁶⁸ Elke vorm van ongehoorzaamheid, weerstand of afwijking van de gestelde normen wordt daarentegen gestraft met precies het weg nemen van deze gunsten, het klassieke ‘op water en brood plaatsens’ en de opsluiting in de strafcel. Belangrijk is ook dat alle opgelegde sancties geregistreerd worden. Uiteraard ter controle, maar vooral als onderdeel van de morele rekening. Het gedrag in de gevangenis en gedurende de strafuitvoering maakt integraal deel uit van de beoordeling of evaluatie van de gevangene, in functie van een mogelijke gratie of, later, van een vervroegde en/of voorwaardelijke invrijheidstelling. Vermeldenswaard in dit kader, is nog dat in ongeveer alle 19e-eeuwse gevangenisreglementen, alsook in het Algemeen reglement van 1905, een soort klachtenbrievenbus wordt voorzien. Op elke sectie staat een houten doos voorzien van een slot beschikbaar om schriftelijke boodschappen door te geven aan de penitentiaire overheid.⁶⁹ De bepalingen betreffende deze brievenbus zijn echter niet geheel ondubbelzinnig. Het is niet duidelijk of het nu gaat om een loutere brievenbus, waardoor de briefwisseling van de gedetineerden wordt georganiseerd, of om een echte klachtenbus, of om beide. Maar, bovendien wordt de mogelijkheid om klachten te formuleren tot een risicovolle onder-

66. Artikels 129, 130 en 131, *ibid.*

67. Artikel 233: “Les parties du corps qui sont découvertes doivent être entretenues dans une grande propreté. Les cheveux doivent être tenus très-court; les favoris, les moustaches, etc., sont interdits, et les vêtements doivent être portés avec propreté et décence”, Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 247-248.

68. Zie expliciet de artikelen 286 e.v., Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 251.

69. Artikel 269, Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 249-250; artikel 31, Règlement du pénitencier des femmes à Namur, *Recueil des circulaires*, ...concernant les prisons, 27; artikel 132, Règlement général des maisons de sûreté et d’arrêt, 6 novembre 1855, *Recueil des circulaires*, ..., 195; artikel 89, Règlement de la maison d’arrêt (nouvelle prison cellulaire) à Hasselt, 28 décembre 1858, o.c., 14.

neming gemaakt. Immers, ook elk reglement stipuleert dat ongegronde klachten aanleiding geven tot het opleggen van straffen.⁷⁰

5. *Variaties op het stenen hemd.* Zoals bekend was DUCPÉTIAUX een fervente voorstander van de cellulaire opsluiting.⁷¹ Sinds het begin van het Belgische penitentiaire beleid worden stappen ondernomen om de eenzame opsluiting te realiseren. Zetten we de gevangenisreglementen op een rij wat vertellen die ons dan over de invoering en toepassing van deze keuze voor het cellulaire systeem? Er kan vastgesteld worden dat het cellulaire regime op verschillende vlakken en verschillende manieren in de 19e-eeuwse strafuitvoering binnensijpelt. Zo worden verschillende cellulaire gevangenis in de loop van de 19e eeuw opgericht, waaronder bijvoorbeeld de *secondaire* gevangenis van Antwerpen en Hasselt en later de meer bekende gevangenis van Leuven. De essentie van de cellulaire opsluiting zit in het verbod op alle vormen van contact tussen gedetineerden en dit dag en nacht. Niet alleen mogen gedetineerden niet met elkaar praten, zij mogen elkaar ook niet zien.⁷² Om dit te bewerkstelligen voorziet het Leuvense regime in *capuchons* die de gedetineerden moeten dragen vanaf het ogenblik dat zij hun cel verlaten. Zij behouden deze kappen tot zij plaats hebben genomen in de daarvoor speciaal voorziene hokken (*les stalles*) in de kapel of het schoollokaal. Deze regel heeft een boel gevolgen voor bijvoorbeeld de wijze waarop de gedetineerden zich moeten verplaatsen en elkaar toch niet mogen zien. Het verlaten van de cellen moet op een zodanige manier gebeuren dat een gedetineerde niet voorbij een open cel stapt en de aldaar opgesloten collega kan zien. Zij moeten zich verplaatsen door een rij te vormen met vijf à zes stappen tussen elke gevangene, die marcheert op een regelmatig en volgehouden ritme.⁷³ Daarnaast wordt de eenzame opsluiting zelf ook gekoppeld aan de interne morele classificatie van de gestraften. Waardoor ook hier de straf gemoduleerd kan worden met gunsten en sancties die betrekking hebben op de gevangenisarbeid, het gebruik van de kantine, het bezoekrecht en de briefwisseling. Maar ook in de andere gevangenis wordt het principe van het cellulaire regime gefragmenteerd ingepast voor bijvoorbeeld specifieke categorieën gedetineerden. Daarnaast kan ook het gemeenschappelijk regime gelden, waarbij de gedetineerden enkel 's nachts op cel worden gezet. Opmerkelijk is nog dat verschillende, op het eerste gezicht conflicterende doelstellingen van de opcelzetting door elkaar lopen. Het plaatsen in afzondering, kan gaan van een preventieve maatregel, over een tuchtsanctie, tot en met een gunst.⁷⁴ Zo bijvoorbeeld

70. "Les détenus qui font des réclamations non fondées, ou ceux qui les renouvellent sans motifs légitimes, s'exposent à être punis", Artikel 143, Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *ibid.*, 509.

71. M.S. DUPONT-BOUCHAT, "Ducpétiaux ou le rêve cellulaire", *Déviance et Société*, 1988, 12 (1), 1-27.

72. Artikel 79, Règlement de la maison d'arrêt (nouvelle prison cellulaire) à Hasselt, 28 décembre 1858, o.c., 13; artikel 116, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 507; artikel 86, Règlement de la nouvelle prison cellulaire à Anvers 13 août 1856, *Recueil des circulaires*, ..., 420.

73. Artikel 122, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 507. Zie ook artikel 86, Règlement de la nouvelle prison cellulaire à Anvers 13 août 1856, *Recueil des circulaires*, ..., 429.

74. Zie bijvoorbeeld artikel 187, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 243.

wordt een gestrafte bij aanvang van de straf eerst in quarantaine geplaatst gedurende 15 dagen. Tijdens deze afzondering in een speciale cellulaire afdeling stelt men de gevangene "(des) livres pieux et moraux" ter beschikking en wordt hij of zij vergast op bezoeken, vanwege de directeur of aalmoezenier, die tot doel hebben "de chercher à éveiller en eux le repentir de leur vie passée et la ferme résolution de se bien conduire à l'avenir".⁷⁵ De cellulaire afzondering als sanctie wordt in alle reglementen opgenomen en gehanteerd. Daarnaast kan zoals gezegd een gedetineerde ook vragen om in afzondering zijn straf uit te zitten. In dit geval wordt het 'stenen hemd' als een gunst gezien en gehanteerd. De triomf van het stenen hemd kan symbolisch geduid worden aan de hand van het eerste artikel van het Algemeen gevangenisreglement van 1905.⁷⁶ Daarin wordt immers het cellulaire regime ingevoerd voor alle gedetineerden. Maar opnieuw is deze triomf veel oppervlakkiger dan men zou vermoeden. Immers, in dezelfde bepaling van het Reglement van 1905 worden onmiddellijk significante uitzonderingen op deze regel opgesomd. Het gaat om (1) levenslang gestraften die reeds tien jaar in eenzame opsluiting hebben doorgebracht; (2) gestraften die wegens gezondheidsredenen, zowel fysieke als mentale(!), niet geschikt zijn voor deze vorm van opsluiting, en ten slotte (3) gedetineerden die wegens problemen van overbevolking niet aan het cellulaire regime kunnen worden onderworpen. Hieruit blijkt onmiddellijk dat een regelrechte veralgemeende toepassing van de cellulaire droom vanuit de praktijk op een meer pragmatische invulling kon rekenen.

De hierboven geschetste dimensies van de strafuitvoering belichamen wat kan omschreven worden als de concrete 'technologie' van het straffen vervat in de 19e-eeuwse gevangenisreglementen. Uiteraard omvatten de gevangenisreglementen nog andere bepalingen die in eerste instantie de administratieve en praktische organisatie van de penitentiaire praktijk uittekenen. Hierbij zijn de personeelsformatie en de opdracht(en) van de penitentiaire actoren zeker het vermelden waard. Zonder hier exhaustief in te gaan op dit facet van de geschiedenis van de penitentiaire praktijk, kunnen toch twee vaststellingen gemaakt worden.⁷⁷

Ten eerste illustreren de opeenvolgende gevangenisreglementen een duidelijke professionalisering van het penitentiaire beroep in de loop van de 19e eeuw. In tegenstelling tot de hierboven besproken dimensies van de strafuitvoering vertonen de bepalingen inzake het gevangenispersoneel een uitgesproken evolutie. Tussen 1820 en 1905 neemt het aantal bepalingen m.b.t. het personeel gestaag toe.⁷⁸ Deze toename is het gevolg van de integratie van de bepalingen inzake personeelszaken vanuit de reeds aangegeven administratieve regelgeving (zie noot 45) en de specifieke gevangenisreglementen in het algemeen reglement van

75. Artikel 191, Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 243. Zie ook artikels 190 t.e.m. 192 en artikel 187, Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 243.

76. Artikel 1, Règlement général des prisons, 30 septembre 1905, *Recueil des circulaires*, ..., 119.

77. De geschiedenis van de penitentiaire actoren in de 19e eeuw verlangt een studie op zich. Voor België is hier nog geen diepgaand onderzoek voorhanden. Zie voor Engeland bijvoorbeeld: S. McCONVILLE, *A history of English prison administration Vol. 1: 1750-1877*, London, Routledge and Kegan Paul, 1981, 536 p.

78. In 1820 hebben slechts enkele bepalingen onder Titel V betrekking op de administratieve leiding en het beheer van de gevangenis. In 1905 gaat het tenminste om de artikelen 8 t.e.m. 172.

1905. Het is een evolutie die wijst op een zekere uniformisering van het gevangenispersoneel. De groeiende professionalisering van de verschillende penitentiaire geledingen blijkt vooral uit een sterke detaillering van zowel de taken en de plichten, de vereisten bij rekrutering van verschillende personeelscategorieën, enz. Deze professionalisering werd reeds, zoals hierboven aangegeven, in de jaren 1830 door BROGNEZ aangekondigd als essentieel in de penitentiaire hervorming. In de eerste fase van de hervormingen gaat het nog vooral om het ‘zuiveren’ van het penitentiaire beroep van zijn vroegere lucratieve gronden, omdat deze nefaste gevolgen hebben in relatie tot de gestraften en zodoende voor de eigenlijke strafuitvoering.⁷⁹ Aan het einde van de 19e eeuw en in het Reglement van 1905 gaat het veeleer om een minutieuze regeling van het personeelsstatuut. Het reglement detailleert onder meer de procedure en de vereisten van aanwerving. Tekenend is dat hierbij nog steeds voorrang zal worden gegeven aan “sous-officiers, brigadiers et corporaux congédiés ou licenciés, comptant huit années de services militaires actifs”.⁸⁰ Daarnaast kan de Minister van Justitie echter een centraal examen opleggen voor de selectie en benoeming van gevangenisbewaarders. Een definitieve benoeming als bewaarder kan slechts na een minimale proefperiode van zes maanden.⁸¹ Ook het sociaal statuut van het gevangenispersoneel en de voordelen, zoals medische behandelingen, werkkledij, huisvesting, verplaatsingskosten, enz., worden uitgewerkt in het Reglement van 1905. Niet onbelangrijk is ook de tuchtreglementering ten aanzien van het gevangenispersoneel en de evaluatie of controle van elke gevangenisbewaarder uit hoofde van de directeur met het oog op een benoeming of een bevordering.⁸²

Aansluitend hierop en ten tweede is dit onderdeel van de penitentiaire regeling in samenhang met de eigenlijke invulling van het ‘straffen’ belangrijk. Immers voor de strafuitvoeringspraktijk is de institutionele organisatie en verantwoordelijkheid een noodzakelijke dimensie van de controle en ordehandhaving binnen de muren. Het geheel van de 19e-eeuwse gevangenisreglementen is doordrongen van het vraagstuk van de orde binnen de muren. Het statuut, de rol en de taken van de verschillende penitentiaire actoren zijn hiermee onlosmakelijk verbonden.⁸³ De strikte personeelshierarchie omvat in 1905 tien verschillende categorieën die elk welbepaalde taken krijgen toegewezen.⁸⁴ Zo staan de gewone bewaarders (klasse 2 en 3) in voor de controle (bewaking) van de goede orde in elke cel onder hun bevoegdheid. Zij moeten er op toezien dat de gedetineerden elkaar niet kunnen zien en spreken. Deze bewaarders begeleiden de gedetineerden naar de wandeling, de kapel of het schoollokaal. Zij voeren ook

79. Zie exemplarisch het artikel 31: “Nul employé ne peut, (...) 1° exercer aucune profession (...) au dehors de l’établissement (...); 2° s’associer, (...) à des entreprises ou livraisons concernant le service de la maison; (...) 4° employer des détenus pour son compte particulier (...); 5° accepter d’un détenu, de ses parents, amis ou autres personnes, des dons ou promesses (...)”, *ibid.*, 227-228.

80. Artikel 56, Règlement général des prisons, 30 septembre 1905, *Recueil des circulaires*, ..., 126. 81. Artikel 58, *ibid.*, 127.

82. Respectievelijk artikel 121 e.v., *ibid.*, 136 e.v.; artikels 135 e.v., *ibid.*, 139.

83. Zie bijvoorbeeld hoofdstuk IV *service de sûreté* (artikels 101-159), Règlement de la maison de force à Gand, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 235-240. Idem voor de gevangenis van Leuven: artikels 72 e.v., Règlement de la maison pénitentiaire cellulaire de Louvain, 16 décembre 1859, *Recueil des circulaires*, ..., 497 e.v.

84. Artikels 148-172, Règlement général des prisons, 30 septembre 1905, *Recueil des circulaires*, ..., 142-148.

het appel uit voor de hen toegewezen sectie en rapporteren hierover aan hun directe overste (bewaarders van klasse 1).⁸⁵ De rapportage gebeurt in strikt opgaande hiërarchische lijn. De bevelstructuur is daarentegen een typisch top-bottomgebeuren. Centraal en bovenaan in de 19e-eeuwse gevangenisstructuur staat de functie van de directeur. Hij draagt de concrete én persoonlijke verantwoordelijkheid voor alles wat er zich binnen de muren afspeelt, in het bijzonder het bewaren van de orde.⁸⁶ Ten minste drie maal per dag wordt een algemene controle en telling georganiseerd van alle aanwezige gedetineerden. Hij organiseert de continue bewaking en moet zelf verschillende malen per dag de diverse secties van de gevangenis bezoeken ter algemene controle. De directeur moet ook de nodige maatregelen treffen ter voorkoming van ontvluchtingen en zelfmoordpogingen.⁸⁷ Hij is als het ware het panoptische centrum van het gevangenisgebeuren.

5. Conclusies: de triomf van de gevangenis?

Juridisch is de vrijheidsberovende straf sinds haar introductie een weinig of beter niet expliciet gedefinieerde straf in de nieuwe strafwetboeken van de 19e eeuw. De straf op zich en haar uitvoering als zodanig hebben in België geen codificatie gekend. Ondanks dit zwijgen, kan echter een zeer intens, om niet te zeggen fervent, debat opgemerkt worden vanaf het einde van de 18e eeuw dat uitgerekend het penitentiair vraagstuk en de gevangenis centraal plaatst in het vertoog over én de praktijk van de moderne strafuitvoering, waarbij het juridische vacuüm inzake bestraffing gestaag wordt opgevuld. De groeiende 19e-eeuwse penitentiaire regelgeving is daarvan getuige. Het lijkt erop dat de gevangenis zich heeft opgedrongen als een onmiskenbare en onmisbare schakel in de moderne bestraffing. De juridische vrijheidsberovende straf is hierdoor op een haast natuurlijke wijze synoniem geworden van de gevangenisstraf, zoals die gedefinieerd wordt door de penitentiaire administratie.⁸⁸

De 19e-eeuwse penitentiaire regelgeving kan gelezen worden als een louter administratief, beheersmatig, verlengstuk van het door de strafrechter gevelde vonnis. Tegelijkertijd is deze regelgeving ook een verregaande (soms zeer detaillistische) definiëring van de strafuitvoering. Nemen we de periode tussen 1821 en 1905 in beschouwing, dan stellen we vast, aan de hand van de gevangenisreglementen, dat de essentiële ingrediënten van de penitentiaire strafuitvoering haast geen veranderingen ondergaan. De periode tussen de Organieke wet van 1821 en het eerste Belgische algemeen gevangenisreglement van de 20e eeuw wordt dus getekend door een grote penitentiaire continuïteit. Verschillende

85. Artikel 164, *ibid.*, 146.

86. Zie bijvoorbeeld artikel 46 en 47, *Règlement de la maison de force à Gand*, 29 octobre 1850, *Recueil des circulaires*, ..., 129-130. Zie ook in 1905 artikel 148: "Le directeur est le chef de l'établissement: son action s'étend sur toutes les parties du service. Tout les employés lui sont subordonnés et lui doivent obéissance", alsook artikel 149: "le directeur est personnellement responsable de la sûreté de la prison...", *ibid.*, 142-143.

87. Respectievelijk artikels 180, 182 en 198, *ibid.*, 150 en 152.

88. "En somme l'emprisonnement pénal, dès le début du XIXe siècle, a couvert à la fois la privation de liberté et la transformation technique des individus", M. FOUCAULT, *o.c.*, 235.

bepalingen – om er maar één te noemen: die met betrekking tot de gehoorzame onderwerping van de gedetineerde – worden woordelijk meegenomen tot in de 20e eeuw. De belangrijkste instrumenten die geïntroduceerd worden in de strafuitvoering ter verbetering of moralisering van de gedetineerde, zijnde arbeid, discipline, categorisering, afzondering, controle en evaluatie blijven overeind.

Deze continuïteit is opmerkelijk en komt op het eerste gezicht bevreemdend over. Vanuit een historisch-criminologisch perspectief op de 19e-eeuwse strafuitvoering lijkt het dan immers op een ‘much-ado-about-nothingverhaal’. Het is alsof er in de loop van de 19e eeuw geen veranderingen hebben plaatsgevonden ten aanzien van de penitentiaire strafuitvoeringspraktijk. Daartegenover staat echter dat deze periode precies geldt als de eerste bloeiperiode van de penologische en criminologische wetenschap en de eraan verwante filosofie of ideologie van het sociaal verweer.

Een bedenking is hierbij op zijn plaats. Hoewel de 19e-eeuwse penitentiaire regelgeving en in het bijzonder de gevangenisreglementen een zekere uniformiteit opleggen aan de uitvoeringspraktijk, is hiermee niet gezegd dat de praktijk ook uniform is. De toepassing en dagelijkse praktijk van elke regel kunnen in vraag worden gesteld. Het benaderen van de strafuitvoering via de officiële penitentiaire regelgeving is één invalshoek. Het gaat hier om de wijze waarop (deze 19e-eeuwse) vertogen vorm geven aan (de sociale werkelijkheid van) de strafuitvoering. Dat deze vertogen verhullend werken, is niet nieuw. Maar precies daarom is de continuïteit in de reglementering ook interessant. Want wat wordt door deze continuïteit precies verholud? Dat de praktijk anders functioneert dan de regels voorschrijven? Misschien. Voorbij de vraag hoe de dagelijkse praktijk zich verhoudt tot deze regels moet de functie van de penitentiaire regelgeving op zich verduidelijkt worden ten aanzien van de geproclameerde doelstellingen van de straf. De vastgestelde continuïteit heeft immers vooral betrekking op de basistechnologie van de penitentiaire straf, waarmee beslag wordt gelegd op de gedetineerde, op alle dimensies van zijn of haar vrijheid, in functie van zijn of haar ‘verbetering’. De meeste regels (hoe concreet of detaillistisch ook) die de strafuitvoering sturen, verwijzen naar of worden gelegitimeerd door de kernwoorden moduleren en individualiseren van de straf. De afgekondigde strafuitvoering baart zodoende vanaf het prille begin een straf die op alle vlakken functie is, of beter *kan* zijn, van het individu en zijn gedrag in de gevangenis. Dit betekent in de praktijk dat op de door de rechter opgelegde straf geen eenduidige of uniforme uitvoering volgt of *kan* volgen. En deze mogelijkheid houdt een erosie in van de vooropgestelde ‘verlichte’ en politieke juridische principes van het gecodificeerde strafrecht (legaliteit). De regels die de strafuitvoering sturen, creëren zodoende ruimte voor een zekere penitentiaire onafhankelijkheid binnen de strafuitvoering.

Het is dus in naam van de doelstelling van de verbetering van de gedetineerde dat een hervormde 19e-eeuwse strafuitvoeringspraktijk wordt uitgetekend die zichzelf een als noodzakelijk geachte marge toekent. De humaniserende doelstelling van de verbetering van de gestrafte verwordt op die manier en tegelijkertijd tot de 19e-eeuwse legitimatie bij uitstek voor de penitentiaire onafhankelijkheid. Het is immers binnen deze onafhankelijke ruimte dat de 19e-eeuwse penitentiaire actoren beschikken over een concrete discretionaire macht ten aanzien van de gestrafte. Het is dan ook doordat deze marge staat ingeschreven in

de penitentiaire reglementen dat arbitrariteit en verscheidenheid in de praktijk van de gevangenisstraf geen verwondering hoeft op te wekken.

De 19e-eeuwse marge binnen de strafuitvoering is echter essentieel in tegenpraak met de premisse van legaliteit van de straf en de daaraan verbonden rechtsbescherming.⁸⁹ De 'stated goal' van het humaner straffen geponeerd door de Verlichting en de Franse revolutionairen wordt zo geërodeerd door de penitentiaire onafhankelijkheid inzake strafuitvoering. Het is mede vanwege deze erosie en de concrete problemen met arbitrariteit in de strafuitvoering dat in de eerste helft van de 20e eeuw vanuit een mensenrechtenperspectief het debat inzake rechten of de rechtspositie van gedetineerden debuteert.⁹⁰

89. Het reeds genoemde citaat indachtig: "(...) qu'elles ne puissent être dénaturées après le jugement dans le mode de leur exécution", "Rapport sur le projet du code pénal fait au nom des comités de constitution et de législation criminelle, par Michel Lepelletier de Saint-Fargeau, à l'Assemblée constituante", in P. LASCOURMES, P. PONCELA en P. LENOEL, *o.c.*, 335.

90. Zie over dit debuut: C. ELIAERTS, *De fundamentele rechten van veroordeelde gedetineerden*, Brussel, 1977, (twee delen) 371 p. en 229 p. Het is bovendien slechts zeer recent dat een poging tot 'echte' wetgeving inzake de strafuitvoering op spoor werd gezet. Zie hierover S. SNACKEN, "Omdat (alle) mensen belangrijk zijn. Bedenkingen bij een proeve van voorontwerp van Beginselenwet gevangeniswezen en tenuitvoerlegging van vrijheidsstraffen", *Panopticon* 1998, (1), 1-8. Over deze proeve van Beginselenwet zie ook de bijdragen in: L. DUPONT (ed.), *Op weg naar een beginselenwet gevangeniswezen. Proeve van Voorontwerp van Beginselenwet Gevangeniswezen en Tenuitvoerlegging van Vrijheidsstraffen + Referaten van de Studiedag "Penitentiaire Beginselenwet"*, Universitaire Pers Leuven, 1998, 293 p.